

NAUGARDUKO PILIES IKONOGRAFINIAI ŠALTINIAI

VIDMANTAS JANKAUSKAS

Vilniaus dailės akademijos Dailėtyros institutas

Vidmantas Jankauskas gimė 1962 m. rugsėjo 10 d. Kupiškio rajone. 1985 m. baigė žurnalistikos specialybę Vilniaus universitete, 2004 m. – dailės istorijos ir teorijos specialybę Vilniaus dailės akademijoje.

Nuo 1992 m. dirba Vilniaus dailės akademijos leidykloje, nuo 1994 m. – ir VDA Dailėtyros institute. Rašo Lietuvos dailės, kultūros, karybos istorijos klausimais. Išleido knygas Jonavos Šv. Jokūbo bažnyčia ir parapija (1993, 2000). O gyventi reikėjo (1993). Aš pats sau neįdomus (1996), Nepriklausomos Lietuvos generolai (1998), Kario kelias. Generolas Kazimieras Ladiga nepriklausomybės kovose (2004). Sudarė keletą straipsnių rinkinių iš serijos „Vilniaus dailės akademijos darbai“, prisidėjo parengiant spaudai Balio Buračo raštus, parengė dailėtyrininko Povilo Reklaičio straipsnių rinkinį. Kupiškėnų enciklopedijos (1 t. 2006) vyriausiasis redaktorius ir sudarytojas.

I pav. Naugarduko pilis. 1982. Vidmanto Jankausko nuot.
Navahrudak castle. 1982. Photo by Vidmantas Jankauskas.

*Ant Naugarduko kalno seną pilį
Mėnulis maudo aukso spindulys.
Velėnų pylimu aukštyn pakilę,
Smėliu šešėliai šliaužia dideli.
Pavarge jie į griovį krinta seną,
Kur tarp žolių, girdėt, vanduo čiurlena.*

Adomas Mickevičius, „Gražina“¹

Istorinių Lietuvos pilių ikonografija nėra itin gausi. Seniausią ir vertingiausią kladą sudaro pavieniai XVI–XVII a. pradžios pilių vaizdai (Vilniaus, Gardino, Trakų, Biržų, Nesvyžiaus, Klaipėdos), gerai žinomi tiek tyri- nėtojams, tiek visiems besidomintiems krašto istorija. Šie šaltiniai itin praverčia gynybinės ir rezidencinės archi- tuktūros tyrimams, pasitelkiами rengiant įvairiausias

rekonstrukcijas, jų kaip pirmavaizdžių prisireikia ir šiuolaikinės istorinės dailės kūrėjams. Tačiau didžioji dalis šiandien žinomas senųjų pilių ikonografijos datuojama tik XIX šimtmečiu. Tarp tokių Lietuvos pilių, negaliničių pasigirti ilgaamžė ikonografija, atsiduria ir Naugarduko tvirtovė, tačiau ji, priešingai nei daugelis kitų, išsiskiria šio laikotarpio vaizdų gausa.

Už tai, kad Naugarduko ikonografinis paveldas gerokai lenkia atitinkamą kitų LDK provincijos pilių paveldą, pirmiausia turėtume būti dėkingi garsiajam romantizmo poetui Adomui Mickevičiui. Kileš iš Naugarduko, savają gimtinę jis ne tik visiems laikams išrašė į literatūros istoriją, bet ir paskatino amžininkų (taip pat ir dailininkų) susi- domėjimą senaja Lietuvos praeitim, kurios geriausiu įvaizdžiu ir tapo apgruivusios, bet vis dar buvusia galybe alsuojančios Naugarduko pilies kuorai. (1 pav.)

2 pav. Naugardukas XVI a. V. Staščaniuko rekonstrukcija. Kraîna Belarus'ya. Iлюстраваная гісторыя, Мінск, 2003, p. 111.
The reconstruction of 16th-century Navahrudak by V. Stashchaniuk. From Kraîna Belarus'ya. Iлюстраваная гісторыя, Minsk, 2003, p. 111.

Pilies ir miesto istorijos fragmentai

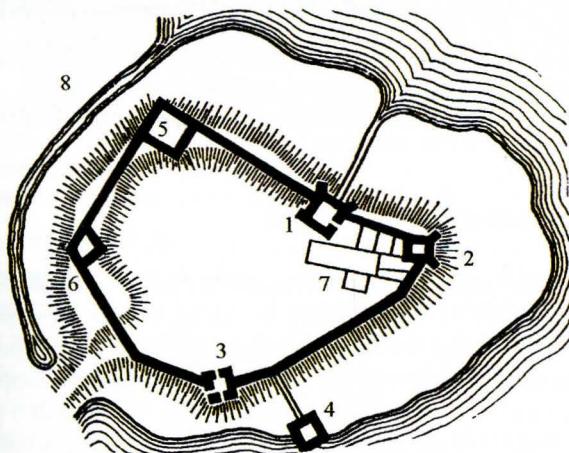
Šiame straipsnyje aptarsime svarbiausius senosios pilies ikonografinius šaltinius, bet prieš pradėdami kalbą turime bent trumpai perbègti šios vietovës istoriją.²

Kadaisse, dar priešistoriniais laikais, Naugarduko aukštumos driekësi lietuvių ir jotvingių genčių pasienyje. Beveik nèra abejonës, kad jau tada ant aukščiausio apylinkëse stačiašlaičio kalno (apie 300 m), dunksančio maždaug 15 km į pietus nuo Nemuno, turėjo bùti kokia nors įtvirtinta gyvenvietë. Apie XI a. pradžią čia jau stovëjo pilis, o i vakarus nuo jos ant gretimos kalvos susiformavo priešpilis, kuris XII a. pradžioje buvo atskirtas perkasu, apjuostas gynybiniu pylimu ir aptvertas ažuolinių rastų siena. Ilgainiui priepilis imtas vadinti Mažaja pilimi.

XIII a. pirmojoje pusèje Naugardukà prie savo valstybës prijungè Mindaugas.³ Valdovo ventininku buvo paskirtas jo sùnus Vaišelga. Atsidûrës Lietuvos sudëtyje Naugardukas tapo vienu iš svarbiausių valstybës centrų ir tokij statusaq išlaiké keletą šimtmečių. Anot kai kurių šaltinių, bùtent Naugarduke 1253 m. Mindaugas karùnavosi Lietuvos karaliumi, o iki šiol gyva legenda tvirtina, kad jis čia buvo ir palaidotas.⁴ XIII–XV a. Naugardukas kartu su Kauno, Trakù, Vilniaus, Medininkų, Krévos, Lydos, Gardino mûrinémis pilimis sudarë pagrindinj gynybinj žiedą, saugojuþ Lietuvos valdovo žemes. 1258, 1274 ir 1278 m. Naugardukà puolé Aukso Ordos tutoriai, tačiau pilis per visas šias atakas atsilaike. 1314 m. Naugardukà pasiekè kryžiuočiai, kurie sudegino miestą, bet pilies

nepajégè paimiti ir buvo priversti atsitraukti. Paskui bùta ir kitu kryžiuočių žygij (1321, 1341, 1391 m.). 1394 m. patyrë apie besiartinančius vokiecių riterius su magistru Konradu Valenrodu priešakyje, vietiniai gyventojai patys padegè pilį su priešpiliu ir, pasislèpë miškuose, privertè priešą nieko nepešus pasuktį atgal. Po šių įvykių Vytautas atstatatè jau mûrinę pilį ir Naugardukas tapo viena stipriausią krašto tvirtoviu. Mieste ir apylinkëse apgvendinta tutorių. Beje, 1408 m. Naugarduke įvyko slaptas Lietuvos ir Lenkijos valdovų Vytauto ir Jogailos susitikimas, kuriamate aptarti karu su Vokiecių ordinu planai. Vytauto iniciatyva 1415 m. čia sušauktas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystés Stačiatikių bažnyčios vyskupų sinodas, kuris įkûrë nepriklausomą Lietuvos stačiatikių bažnytinę provinciją ir jos metropolitu išrinko bulgaru kilmës vyskupą Grigoriju Camblakà. Viena iš jo rezidencijų (šalia Vilniaus ir Kijeve) tapo Naugardukas.⁵ 1428 m. Vytautas Naugarduko kunigaikštysté iki gyvos galvos užrašë savo žmonai Julijonai. 1441 m. iš Kazimiero Jogailaičio Naugardukas gavo pirmasias miesto privilegijas, o 1511 m. iš Žygimanto Senojo – Magdeburgo teises. 1505 ir 1506 m. pilì buvo apgulè Krymo tutoriai, tačiau užimti nepajégè.⁶ 1507–1795 m. Naugardukas buvo vaivadijos centras, pilyje rinkdavosi pavieto bajorù seimeliai, veikè kaléjimas. Nuo 1581 iki 1775 m. Naugarduke kas dveji metai vykdavo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystés Vyriausiojo tribunolo sesijos. (2 pav.) I pietus nuo pilies susiformavo turgaus aikštë, kuri igavo trikampi pavidalą ir kurioje susikirsavo aštuoni

pagrindiniai kelai, vedę į svarbiausius valstybės centrus: Vilnių, Gardiną, Minską, Slonimą. Pilis ir Turgaus aikštės padėtis nulémė, kad miestas įgavo netaisyklingo radialinio plano struktūrą.⁷ XVII a. pradžioje Naugarduke, be dešimties cerkvii, veikė jézuitų kolegija, dominikonų, pranciškonų, bonifratrų vienuolynai, buvo kalvinistų ir arijonų maldos namai. Miestas ir pilis smarkiai nukentėjo per karą su Maskva (1654–1667 m.). Tuomet buvo smarkiai apgrautos gynybinės sienos ir Šulinio, Posado, Miesto bei Mažųjų Vartų bokštai. Vyksiant Šiaurės karui, 1706 m. pilį baigė griauti švedų kariuomenė. Po 1751 m. gaisro, sunaikinusio didžiąją dalį pastatų, miestas galutinai prarado ankstesnę reikšmę. Buvusios tvirtovės liekanos apie du šimtus metų stovėjo niekieno neprižiūrimos. 1906 m. nugriuvus daliai šiaurinių vartų bokšto, istoriko Tadeuszo Korzonos pastangomis imtasi pilies liekanų konservavimo darbų (1909–1910 m.), kuriuos tarpukariu tėsė lenkų tyrinėtojai Jerzy Remeris, Stanisławas Lorentzas, Romualdas Gürleris ir kt.⁸ Paraleliai šiemis tyrinėjimams ant gretimos aukštumos (Mažosios pilies vietoje) iš pilies griuvėsių liekanų ir žeminių kaip paminklas žymiausiam Naugarduko kraštiečiui supilta Mickievičiaus kalva (*kopiec Mickiewicza*).⁹

3 pav. Naugarduko pilies planas. 1. Aukštasis bokšas. 2. Bažnyčios bokštas. 3. Mažųjų Vartų bokštas. 4. Šulinio bokštas. 5. Sargybos bokštas. 6. Posado bokštas. 7. Buv. pilies rūmai. 8. Priespilis.

B. A. Чантурыя, Памятники архитектуры и градостроительства Белоруссии, Минск, 1986.
Plan of Navahrudak castle. 1. the High tower; 2. the Church tower; 3. the Small Gate tower; 4. the Well tower; 5. the Guard tower; 6. the Posad tower; 7. the Former Castle palace; 8. the Forework. From B. A. Чантурыя, Памятники архитектуры и градостроительства Белоруссии, Минск, 1986.

Pilies architektūra

Netaisyklingo pavidalo Naugarduko pilis stovėjo ant maždaug 20 m aukštėjo kalno ir užémė 0,9 ha aikštelę. (3 pav.) Kaip liudija dar nuo XX a. trečiojo dešimtmečio atliekami piliavietės archeologiniai tyrimai, būta net kelių pilies statybos periodų. Seniausioji pilis, be abejonių, buvo medinė, bet jau XIV a. pradžioje ji buvo maždaug tokio pat dydžio kaip ir vėlesnioji mūrinė. Pilis turėjo ažuolinių

stulpų sienas, kurių liekanų tyrinėtojai rado 3,3 m gylyje. Jau tada pilies kalną visu perimetru juosė vandeniu užpildytas gynybinis griovys (13–15 m pločio) ir apie 2 m aukščio pylimas. Ilgai manyta, kad seniausias pilyje turėtų būti iki šiandien šiaurinėje piliavietės pusėje pusiau išlikę didysis mūrinis kvadrato formos penkių aukštų (25 m aukščio) vartų Aukštasis, Didysis arba Skydo bokštas (Шыцтоука, Szczytowy, 11,4 x 11,4 m).¹⁰ Tačiau pirminius teiginius, kad jis turėjęs tarnauti kaip donžonas, paneigė XX a. pabaigoje atlikti tyrimai. Iš tiesų šis bokštas atliko vartų funkciją ir buvo svarbiausias elementas pilies gynybinėje sistemoje.¹¹ Seniausia išlikusi cokolinė bokšto dalis siekia iki 4 m aukščio ir mūryta daugiausia iš lauko akmenų. Čia randama baltiškojo mūro fragmentų, esama kiautinės konstrukcijos likučių. Pirmojo aukšto sienų storis iki 2,7 m, antrojo – 2,6 m, ketvirtojo – 2,5 m. Pirmajame aukšte būta smailiaarkių angų, gotikinių kryžmininių skliautų, kurie rėmėsi i plytų mūro piliorius (1 x 1 m). Jau nuo antrojo aukšto dominuoja gotikinis mūras, dėl to galima manyti, kad bokštas, ypač jo viršutinė dalis, greičiausiai bus smarkiai nukentėjęs per 1394 m. gaisrą, o vėliau atstatytas iš plytų, senasias liekanas panaudojant kaip pamatą. Bokšto sienose ir šiandien matyti išlikusios šaudymo angos, antrojo aukšto lygyje būta pakeliamoji tilto mechanizmo. Šiaurinėje kalno pusėje tiltas nusileisdavo ant mūrinės platformos – U raidės formos prievarčio (10,5 x 5 m). Patekti į pilį nuo Vilniaus pusės buvo galima tik šiuo mediniu tiltu. Bokštas buvo uždengtas keturšlaičiu stogu. Statinio viduje likę krosnių ir sanitarinių įrenginių liekanų, o tai liudija, kad bokšto viršutinė aukštai bus buvę gyvenamimi. Galima spėti, kad čia kurį laiką rezidavo didžiojo kunigaikščio vietininkas. XVI–XVII a. bokšte laikytas ir LDK Vyriausiojo tribunolo archyvas.¹²

Greičiausiai tuoj po 1394 m. buvo pastatyti dar trys mūriniai bokštai. Rytiniam pilies kampe atsirado trių aukštų Bažnyčios (Касцельная, 9 x 9 m), pietinėje pusėje prie šlaito – Mažųjų Vartų (Малая Брама, 8 x 10 m), o vakarinėje pilies pusėje – nedidelis Posado (Посадская, 7,7 x 7,7 m) bokštas su šaudymo angomis. Jie, kaip ir Aukštasis bokštas, turėjo 3–8 m gylio mūrinius pamatus. Visi bokštai buvo sujungti mūrine iki 2,6 m storio gynybine siena. I šiaurę nuo Posado bokšto ėjęs mūrinis aptvaras kampe jungėsi su medine gynybine siena. Visi bokštai buvo išsikiše i sienos išorę. Norint užtikrinti apsirūpinimą vandeniu prie pietinėje kalno papédėje esančio šaltinio sumūrytas nemažas Šulinio (Каладзежная, 8 x 8 m) bokštas, kuris 2 m storio mūro sieną jungėsi su pilimi. Iš šio bokšto būta slapo tunelio į pilį ir specialaus priejimo prie vandens. Jo statyba baigta iki 1410 m. Taip sutvirtintą pilį juosė du gynybiniai pylimai, kurių pirmasis siekė 539 m, o antrasis – 382 m ilgio.

Ankstyvajai pilies raidos fazei priskirtina ir jos kieme, prie vakarinės sienos, stovėjusi nedidelė kvadrato formos (su nedidele pusapvale apside iš rytinio šono, 12,2 x 13 m) cerkvė. Ji buvo statyta XIV a. pirmojoje pusėje, turėjo baltiško ir gotiško mūro. XIV a. antrojoje pusėje cerkvės interjeras rekonstruotas, sumūryti keturi platiniai kryžiaus formos pilioriai, kuriais greičiausiai rėmėsi būgnas ir

kupolas, šventovės vidus perdengtas gotikiniai skliautais. XV–XVI a. sandūroje (galbūt po 1394 m. gaisro) cerkvė buvo praplėsta rytų pusėn, panašiu metu pastatytas priestatas ir šiaurinėje pusėje. XVII a. viduryje ar antrojoje pusėje pilies cerkvė atiteko unitams ir tada dar sykį buvo rekonstruota – gerokai praplėsta pietų ir vakarų pusėn, kur pastatyta trijų tarpsnių bokštas. Pastato tūris padidėjo triskart, bažnyčia įgavo lotyniško kryžiaus pavidalą (13,5 x 34 m). Jos išorės sienos dekoruotos figūriniais karnizais, nišomis. XVII a. pabaigoje – XVIII a. pradžioje prie pietrytinio kampo prijungtas dar vienas priestatas.¹³ Būtent šioje bažnyčioje iki 1775 m. rinkdavosi LDK Vyriausiojo tribunolo nariai. XIX a. šaltiniuose minima bažnyčią turėjus Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų vardą. Šventovė garsėjo stebuklinguoju Dievo Motinos paveikslu, kurį poemoje „Ponas Tadas“ apdainavo Adomas Mickevičius. Vietinio rusų policijos viršininko (gorodničiaus) iniciatyva nuo 1802 m. bažnyčia pradėta ardyti ir baigtą griauti 1850 m.¹⁴ Jos liekanos tyrinėtos 1924, 1930 m. ir aštuntajame dešimtmetyje.

Antrajai, arba vėlyvosios gotikos, fazei priskiriamai XV a. pabaigos – XVI a. pradžios pertvarkymai, kai, matyt, dėl didėjančio Krymo totorių antpuolių pavojaus pilis buvo rekonstruota ir gerokai sustiprinta, pritaikyta gintis nuo šaunamujų ginklų. Tada šiaurinis smėlingas pilies kalno šlaitas sustiprintas molio sluoksniu (iki 1 m storio), žemutinis pylimas paaukštintas iki 3,5 m ir 20 m pločio, pastatyti nauji bokštai: šiaurės vakarų kampe galingas, apačioje kvadratinis, o viršuje aštuoniakampis Sargybos (Dzozorca, 14 x 14 m), pietrytiname kampe – Miesto (Meskaya) bokstas-vartai, gynybinėmis sienomis sujungtas su Šulinio ir Mažųjų Vartų bokštu. Šie už pilies sienos, kalno papédėje, stovintys bokštai galėjo atliliki barbakano funkciją. Patobulinti ir senieji bokštai. Antai buvo sustiprintos prieigos prie Aukštojo bokšto. Vartai buvo apjuosti plytų siena, bokšto pietrytinis ir pietvakarinis kampai sustiprinti kvadratiniais kontraforsais iki 2,5 m aukščio. Panašiomis sienomis apjuosti ir kiti bokštai. Tuo pačiu laikotarpiu šiaurinėje pusėje, tarp Sargybos, Aukštojo ir Bažnyčios bokštų, buvusi paskutinė medinė aptvaro dalis pakeista akmenų ir kalkių skiedinio mūro siena. Taigi XVI a. užbaigta pilis turėjo septynis bokštus: Aukštajį, Bažnyčios, Mažųjų Vartų, Šulinio, Posado, Sargybos ir Miesto, kurie tarp savęs buvo sujungti 2 m storio ir iki 8 m aukščio mūro siena. Tarp Aukštojo ir Bažnyčios bokšto XVI–XVII a. būta pilies rūmų. Bendras tvirtovės plotas siekė apie 8000 kv. m.¹⁵

Kalbant apie pilį būtina paminėti i rythus nuo jos, buvusio priešpilio rajone ant nedidelės aukštumos, stovinčią katalikų parapinę bažnyčią, išteigtą dar didžiojo kunigaikščio Vytauto 1415 m. Anot padavimų, ji buvo pastatyta pagoniškos šventovės vietoje. Neabejotina, kad senojo bažnyčia su pilimi sudarė bendrą fortifikacine sistemą. Apie senosios bažnyčios architektūrą galima tik spėlioti, nes 1719–1723 m. šventovė buvo perstatyta ir siandieninis jos vaizdas gerokai skiriasi nuo pirmykščio. Išvairiuose informaciniuose šaltiniuose ji labiausiai išgarsinta kaip vieta, kur prasidėjo Jogailaičių dinastija. Mat būtent čia 1422 m. Vilniaus vyskupas Motiejus

sutuokė karalių Jogailą su jo ketvirtaja žmona Sofija Alšeniške. 1799 m. šioje bažnyčioje pakrikštytas būsimasis poetas Adomas Mickevičius.

Šiandien ant įspūdingojo pilies kalno, nuo kurio giedra dieną galima apžvelgti net už kelių dešimčių kilometrų besidriekiančias apylinkes, iš buvusios galybės liko tik du rytiniaiame kampe stovėję daugiau ar mažiau apgrūvę bokštai – Aukštasis ir Bažnyčios. Kartu su šalia prigludusia parapijos bažnyčia jie sudaro istorinę Naugarduko šerdį, štai jau keli šimtmečiai bene geriausiai perteikiančią senojo miesto-tvirtovės dvasią.

4 pav. Juozapas Peška. Naugardukas. XIX a. pr. Энцыклапедыя рэгістры Беларусі, Мінск, т. 5, 1999, п. 254.
Józef Peszka. Navahrudak. Early 19th century. From Энцыклапедыя гісторыі Беларусі, Мінск, 1999, vol. 5, p. 254.

Seniausieji pilies vaizdai

Seniausieji žinomi Naugarduko pilies vaizdai mus pasiekė iš XIX a. pradžios. Už vieną iš jų (ir bene patį ankstyviausią) turime būti dėkingi pirmajam nuosekliai Lietuvos istorijos paminklų fiksuojujai tapytojui Juozapui Peškai. (4 pav.) Tiesa, Naugarduką vaizduojanti jo akvarelė¹⁶ labiau primena ne vedutą, o pastoralinį peizažą, kurio priešakiname plane matome išties kaimišką vaizdelį su vešlia augmenija ir dviejų jaučių kinkinio traukiamu valstietišku vežimu. Svarbiausias kraštovaizdžio akcentas – ties menama horizonto linija, virš monotoniskų miesto namukų stogų, iškylantys dviejų pilies bokštų (Bažnyčios ir Aukštojo), pilies Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų ir parapinės bažnyčios siluetai, nors ir atsidūrė tolimaliausiai plane, bet gana aiškiai išreikšti ir suteikiantys kūrineliui romantinės dvasios. Informatyviausia šioje akvarelėje yra jos centre pavaizduota buvusi barokinė pilies bažnyčia (tiksliau, jos pietvakarinis šonas). Aiškiai matyti apsidės, kiek aukštesnės navos ir transepto formos, gana aukštas, trijų tarpsnių bokštas vakarinėje pastato pusėje. Bažnyčia jau be stogo, ant bokšto nebéra kryžiaus. Rakursas, kuriuo pavaizduotas abi bažnyčios, leidžia teigti, kad dailininkas i pilį žvelgia nuo tam tikros aukštumėlės pietinėje miesto pusėje. Galima spėti, kad ta vieta bus buvę maždaug už 600 metrų nuo piliakalnio nutolę žydų kapeliai.

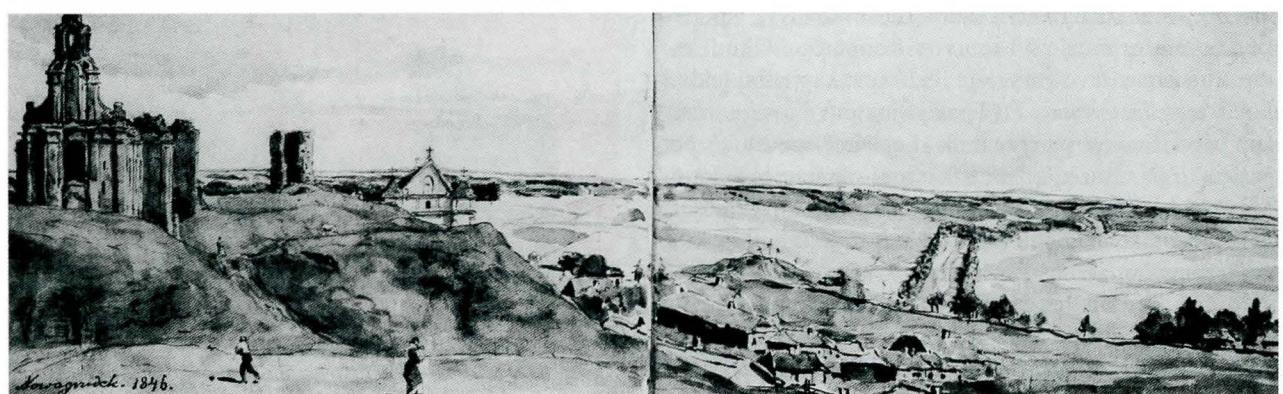
Kitas, taip pat neabejotinai XIX a. pradžia datuotinas paveikslas, kuriame užfiksuoti visi keturi minėti archi-

5 pav. Nežinomas autorius. Naugarduko pilis žiemą. XIX a. I p. Lietuvos valstybės istorijos archyvas (toliau – LVIA), f. 1135, ap. 21, b. 396. Anonymous. Navahrudak castle in winter. First half of the 19th century. LVIA, f. 1135, ap. 21, b. 396.

tekūriniai objektai, greičiausiai neišliko, bet mus pasiekė šimtmečiu vėliau darytos fotokopijos pavidalu.¹⁷ (5 pav.) Joje matome pilies kalno panoraminį vaizdą žvelgiant jau iš pietvakarinės pusės. Čia apgriuvasi, bet didžiulė Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų bažnyčia atsidūrusi paveikslė centre ir užstoja Aukštajį bokštą. Atskirai kyšo Bažnyčios bokštas ir parapinės bažnyčios fasado viršūnėlės. Pirmajame plane matyti medinių miesto pastatų fragmentai, grupelė žmonių. Akivaizdu, kad ši nežinomo autoriaus drobė vėlgi labiau panaši ne į vedutą, o į žanrinį paveikslą, nes dailininkui ne mažiau už architektūros paminklus rūpejo pertiekti žiemos nuotaiką, pavaizduoti ant pilies kalno žaidžiančius vaikus.

Negalima nepaminėti dar vieno kūrinėlio, kuriamе taip pat matome Naugarduko panoramą su pilies kalnu ir griūvančios bažnyčios vaizdu. Tai vilniečio dailininko Kanuto Rusecko 1846 m. akvarelė, išlikusi viename iš jo kelionių eskizinių piešinių albumėlių.¹⁸ (6 pav.) Išidė-métina, kad šiame piešinyje pasirinktas panašus rakursas kaip ir prieš tai aptartoje drobėje: detaliausiai pavaizduota arčiausiai esanti bažnyčia (matyti jos barokinis piliastrais ir voliutomis dekoruotas vakarinis fasadas), kuri beveik visiškai užstoja Aukštajį bokštą, dešiniau matyti pusiau apgriuves Bažnyčios bokštas ir iš už kalno kyšantis parapinės bažnyčios vakarų fasado fragmentas. Dar toliau į dešinę matome besidriekiančią visai nemiestietišką

6 pav. Kanutas Ruseckas. Naugarduko panorama. 1846. V. Drėma, Kanutas Ruseckas, Vilnius, 1996, p. 157. Kanutas Ruseckas. Navahrudak panorama. 1846. From V. Drėma, Kanutas Ruseckas, Vilnius, 1996, p. 157.

7 pav. Nežinomas autorius. Naugarduko pilis Lietuvoje. 1836. La Pologne historique (...), Paris, t. 1, 1835–1836, p. 264.
Anonymous. Navahrudak castle in Lithuania. 1836. From La Pologne historique (...), Paris, vol. 1, 1835–1836, p. 264.

panoramą su keliais mediniais nameliais, už jų dunkstančiomis senosiomis krikščionių kapinėmis (vadinamuoju Mindaugo Kapo kalnu) ir horizonte prakykstančiu medžiais apsodintu Nesvyžiaus traktu.

Čia paminėti trys dailės kūrinių yra išskirtiniai ne tik dėl to, kad tebėra ankstyviausi Naugarduko vaizdai, kuriuose įamžinta griūvanti pilies bažnyčia, bet ir dėl to, kad nedera prie šio miesto ikonografinės tradicijos. Priežastis labai paprasta – ir J. Peškos bei K. Rusecko akvarelės, ir nežinomo autoriaus drobė anuo laiku nebuvę reprodukuotos, tad ir neturėjo jokios galimybės tai tradicijai padaryti kokią nors įtaką.

Kitaip atsitiko su dar vienu XIX a. pradžios Naugarduko pilies vaizdu, kuri, kaip ir keletą kitų LDK piliių vaizdų, to amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje išpopuliarino emigrantas iš Lietuvos Leonardas Chodzka, iliustruodamas savo Paryžiuje leidžiamą kapitalinį leidinį *La Pologne historique...*¹⁹ (7 pav.). Šios graviūros autoriaus taip pat nežinome, paminėta tik „Leclaire“ spaustuvė, bet pasirinko jis visai kitą žiūros kampą – iš šiaurės vakarų, t. y. maždaug nuo buvusios Mažosios pilies kalvos pusės. Šis sprendimas meniniu požiūriu pasirodė itin parankus, nes žemas horizontas (žvelgiant iš buvusio gynybinio griovio) leidžia lengviau kaitalioti planus (arčiau pavaizduota augmenija neužgožia architektūros), kompoziciją daro lakonišką ir išimenančią, o vaizdai suteikia monumentalumo. Pasitenkinama pavaizdavus statū šiaurinį pilies kalno šlaitą, abu pilies bokštus, priešpilio bokšteli ir parapinės bažnyčios fasadą. Nors

vietovės piešinys nėra dokumentiškai tikslus ir graviūra vėlgi labiau primena žanrinę kompoziciją medžioklės tema, objektas puikiai atpažistamas ir veikia jau kaip įvaizdis. Galima netgi prielaida, kad šios graviūros pirmavaizdis buvo sukurtas ne iš natūros. Taip manyti leidžia gana laisva priešpilyje stovėjusio bokšteliu lokalizacija, o netiesiogiai patvirtina ir A. Mickevičiaus muziejuje Paryžiuje saugoma nedidelė akvarelė (dovanota Vladislovui Mickevičiui ?), kurios kompozicija beveik identiška aptartajai. Įrašas ant šios akvarelės liudija, kad ji buvo sukurta 1860 m. iš atminties. (8 pav.) Prieš kelerius

8 pav. Nežinomas autorius. Naugarduko pilis. 1860. Lenkų biblioteka Paryžiuje. Vidmantas Jankausko nuotr.
Anonymous. Navahrudak castle. 1860. The Polish Library in Paris. Photo by Vidmantas Jankauskas.

9 pav. Vincentas Dmachauskas. Naugarduko pilis iš šiaurės rytų. 1856. Pop., akvarelė. Varšuvos nacionalinis muziejus.
Vincentas Dmachauskas. Navahrudak castle from nothern east. 1856. National Museum in Warsaw.

10 pav. Vladislovas Neveravičius (Tisevičius). Naugardukas. A. Mickiewicz, Konrad Wallenrod et Grajina, iliustr. Jean Tysiewicz, Paris, 1851.

Władysław Niewierowicz (Tysiewicz). Navahrudak. From Adam Mickiewicz, Konrad Wallenrod et Grajina, Edition illustrée par Jean Tysiewicz, Paris, 1851.

metus, 1856-aisiais, panaudodamas panašų rakursą (pasilypęs ant buvusio gynybinio pylimo), bet jau iš natūros pilį savo akvarelėje įamžino ir bene iškiliausias lietuviško romantinio peizažo meistras Vincentas Dmachauskas.²⁰ (9 pav.) Šioje akvarelėje priešpilio nematyti, dominuoja dviejų pilies bokštų ir bažnyčios siluetai.

Kiek priimtinas to meto visuomenei pasirodė L. Chodzko išpopuliarintas Naugarduko vaizdas, liudija ir kito Paryžiuje dirbusio emigranto iš Lietuvos – Vladislovo Neveravičiaus (Jono Tisevičiaus) pavyzdys. Ėmėsi iliustruoti A. Mickevičiaus „Gražiną“, dailininkas nepanoro daryti kunigaikščio Liutuoro pilies pseudorekonstrukciją, o paprasčiausiai pasitenkino jau sukurtu īvaizdžiu ir iš esmės nukopijavo graviūrą iš *La Pologne historique...*²¹ (10 pav.)

Galima teigti, kad paprastumas, įsimenamumas, atpažįstamumas šiam XIX a. pirmojoje pusėje „surastam“ Naugarduko pilies rakursui leido tapti viena iš lietuviškojo romantizmo vaizdinių klišių. Maža to, ši klišė ilgainiui virto savotišku Naugarduko pilies ir viso miesto „prekiniu ženklu“. Jos nevengė ir vėliau čia dirbę dailininkai, ją randame vieno iš pirmųjų Naugarduko fotografų – M. Šimenovičiaus (Szymonowicz, Schimenowicz) nuotraukose. (11 pav.) Šiai klišei sunku buvo atspirti ir visiems kitiems, kada nors su fotoaparatu rankoje užsukusiems pasidairyti po pilies apylinkes. Šis vaizdas jau seniai tapo mūsų savastimi, iš karto atpažįstamas kaip *déjà vu* ir neleidžia Mindaugo bei A. Mickevičiaus miestui pasimesti šiandienėse vizualinės informacijos džiunglėse.

Negalima nepaminėti ir kito gana įsimenančio rakurso – iš rytų arba nuo parapijos bažnyčios pusės. Čia išgaunama kompozicija dar paprastesnė, o vaizdas – monumentalėsnis: iš esmės matyti tik pilies kalno ir dviejų

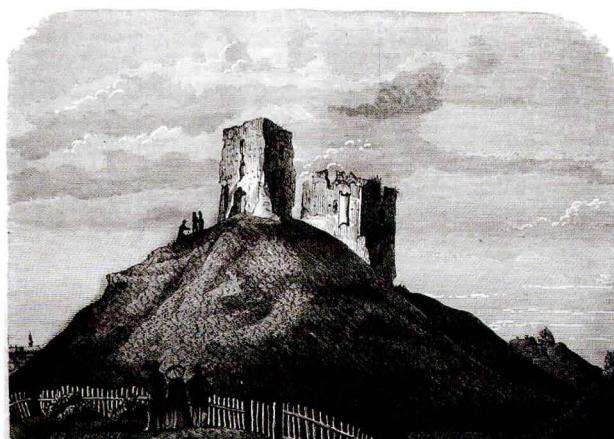
11 pav. M. Šimmenovičius. Naugarduko pilis ir parapinė bažnyčia. Prieš 1906. LVIA, f. 1135, ap. 21, b. 396.
M. Szymenowicz. Navahrudak castle and parish church. Prior to 1906. LVIA, f. 1135, ap. 21, b. 396.

12 pav. Vincentas Dmachauskas. Naugarduko pilis. 1856. Pop., akvarelė. Varšuvos nacionalinis muziejus.
Vincentas Dmachauskas. Navahrudak castle. 1856. National Museum in Warsaw.

13 pav. Mykolas Elyyras Andriolis. Naugarduko pilis ir parapinė bažnyčia. Tygodnik Ilustrowany, 1895, t. 2, Nr. 47, p. 361.
Michał Elwiro Andriolli. Navahrudak castle and parish church. From Tygodnik Ilustrowany, 1895, vol. 2, no. 47, p. 361.

14 pav. Vincentas Dmachauskas. Naugarduko pilis. Kłosy, 1869, Nr. 2, p. 320.

Vincentas Dmachauskas. Navahrudak castle. From Kłosy, 1869, no. 2, p. 320.

15 pav. Napoleonas Orda. Naugardukas. V. Levandauskas, R. Vaičekonytė-Kepežinskienė, Napoleonas Orda. Senosios Lietuvos architektūriniai peizažai, Vilnius, 2006, il. 119, p. 144.
Napoleonas Orda. Navahrudak. 1876. V. Levandauskas, R. Vaičekonytė-Kepežinskienė, Napoleonas Orda. Senosios Lietuvos architektūriniai peizažai, Vilnius, 2006, ill. 119, p. 144.

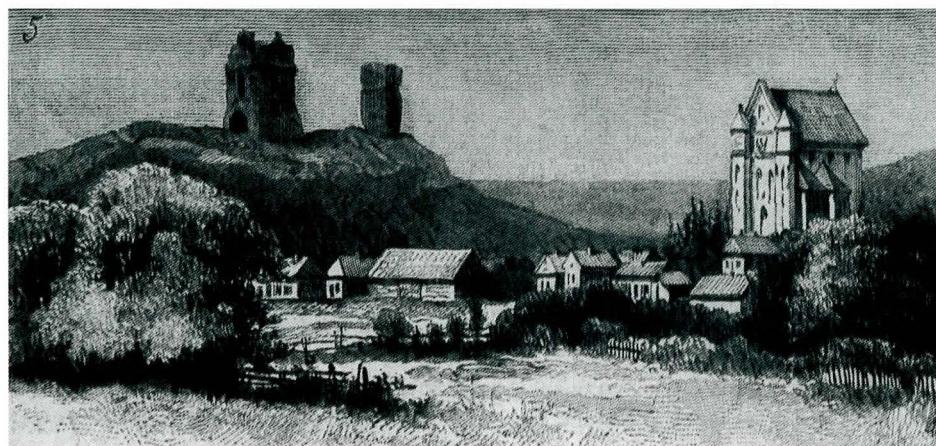
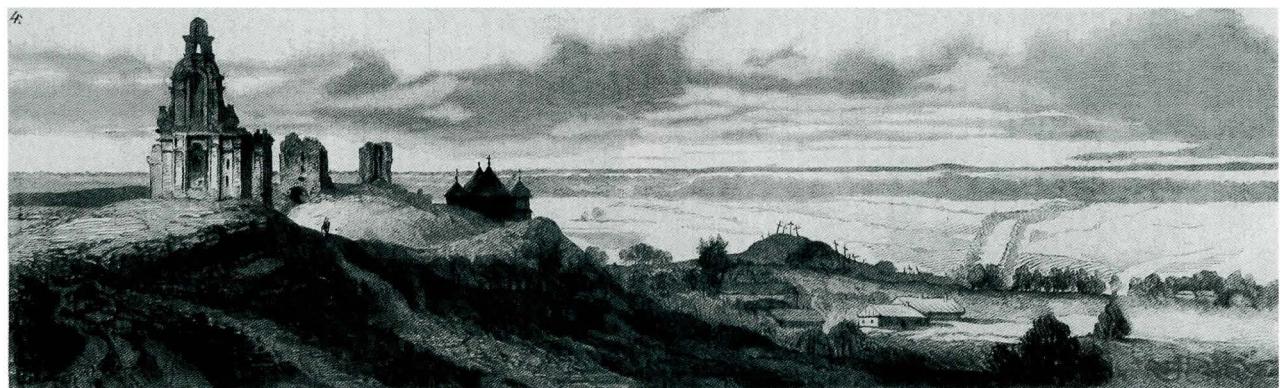
bokštų siluetai. Bene pirmasis tokį vaizdą nupiešė minėtasis Vincentas Dmachauskas.²² (12, 14 pav.) Vėliau ši kompozicija itin sekmingai panaudota ir fotografijoje (Janas Bulhakas). (16 pav.)

Neaplenkė Naugarduko pilies ir kiti žymūs Lietuvos istorinės praeities fiksuoojai. Iš XIX a. antrojoje pusėje sukurtų vaizdų bene geriausiai žinoma Jono Kazimiero Vilčinskio „Vilniaus albulė“ litografiuota Napoleono

Ordos akvarelė. Iš tiesų N. Orda, 1876 m. lankydamas Naugarduke, yra sukūrės keturių piešinių ciklą, iš kurių net du vaizdavo pilies griuvėsius.²³ (15, 19, 20 pav.) Pažymėtina, kad N. Orda nebekartojo ankstesnių ikonografinių klišių, o paėjėjės dar siek tiek apie kalną pagal laikrodžio rodyklę, rado savus žiūros kampus, kai į paveikslą kompoziciją vėl patenka su pilimi istoriškai ir architektūriškai itin susijusi parapinė bažnyčia. Pirmojoje

16 pav. Janas Bulhakas. Naugarduko pilies griuvėsiai. Vilniaus dailės akademijos biblioteka.
Jan Bulhak. The ruins of Navahrudak castle. The Library of the Vilnius Academy of Arts.

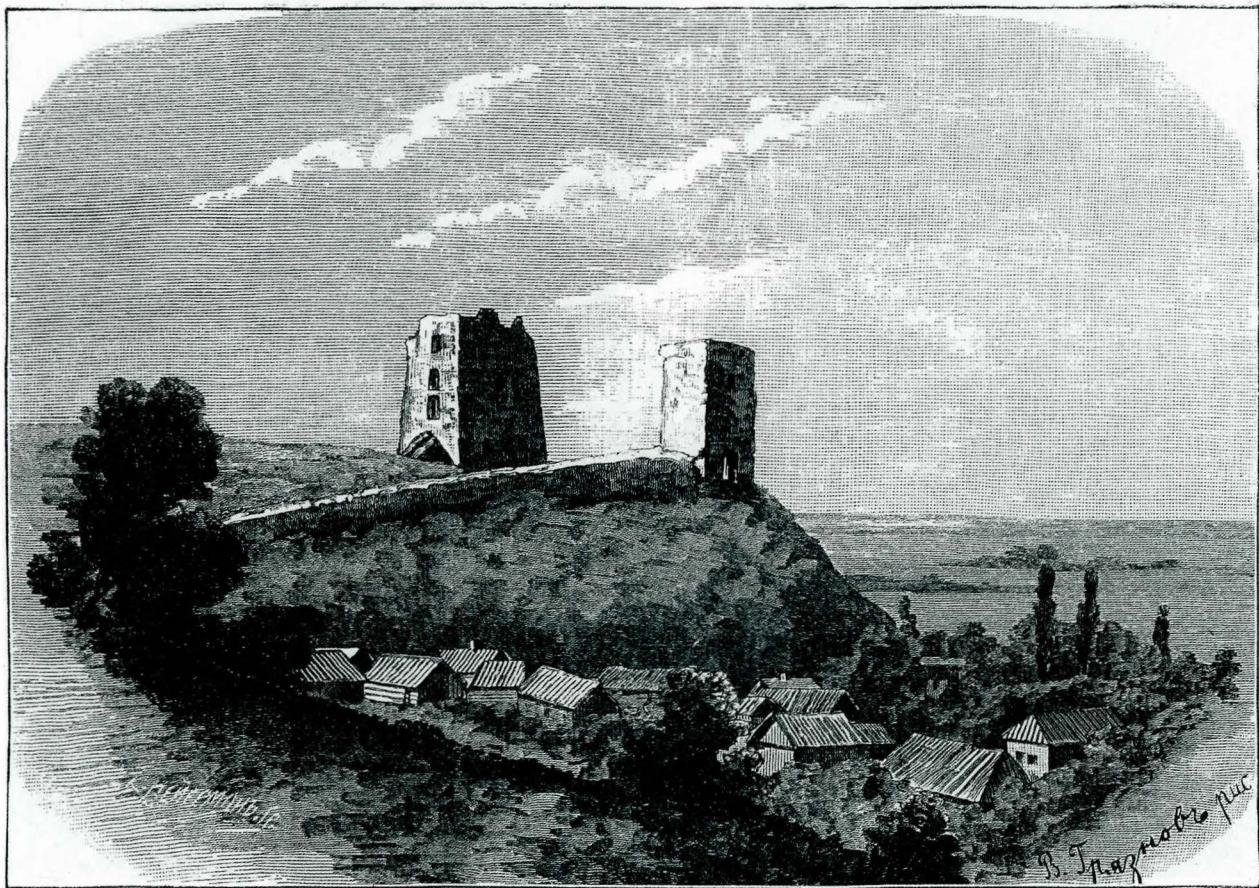
17–18 pav. Felikzas Bžozovskis.
Naugardukas. Tygodnik Ilustrowany, 1883, t. 1, Nr. 14,
p. 220.
Felix Brzozowski. Navahrudak.
From Tygodnik Ilustrowany,
1883, vol. 1, no. 14, p. 220.

19 pav. Napoleonas Orda. Naugarduko pilis ir parapinė bažnyčia. V. Levandauskas, R. Vaičekonytė-Kepežinskienė, Napoleonas Orda. Senosios Lietuvos architektūriniai peizažai, Vilnius, 2006, il. 118, p. 143.
Napoleonas Orda. Navahrudak. 1876. From V. Levandauskas, R. Vaičekonytė-Kepežinskienė, Napoleonas Orda. Senosios Lietuvos architektūriniai peizažai, Vilnius, 2006, ill. 118, p. 143.

20 pav. Napoleonas Orda. Naugarduko pilis. V. Gasiūnas, Napoleonas Orda. Senosios Lietuvos vaizdai, Vilnius, 1999.
Napoleonas Orda. Navahrudak. From V. Gasiūnas, Napoleonas Orda. Senosios Lietuvos vaizdai, Vilnius, 1999.

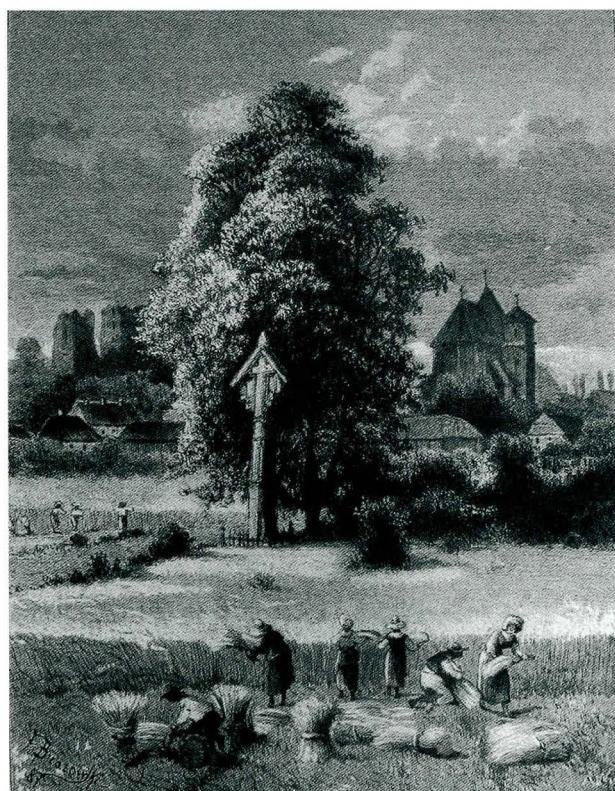
21 pav. Vasilijus Griaznovas. Naugarduko pilies griuvėsiai. П. Батюшков, Белоруссия и Литва. Историческая судьбы Северо-Западного края, С.-Петербург, 1890, p. 149.
Vasili Griaznov. The ruins of Navahrudak castle. From П. Н. Батюшков, Белоруссия и Литва. Историческая судьбы Северо-Западного края, С.-Петербург, 1890, p. 149.

21 pav. Feliksas Bžozovskis. Naugardukas. Biesiada literacka, 1898, t. I, Nr. I, p. 17.
Felix Brzozowski. Navahrudak. From Biesiada literacka, 1898, vol. 1, no. 1, p. 17.

23 pav. Feliksas Bžozovskis. Naugarduko panorama. Tygodnik Ilustrowany, 1895, t. 2, Nr. 47, p. 357.
Felix Brzozowski. Navahrudak panorama. From Tygodnik Ilustrowany, 1895, vol. 2, no. 47, p. 357.

24 pav. Feliksas Bžozovskis. Javapjūtė prie Naugarduko. Biesiada literacka, 1888, t. 26, Nr. 32, p. 85.
Felix Brzozowski. Harvest time near Navahrudak. From Biesiada literacka, 1888, vol. 26, no. 32, p. 85.

akvarelėje (litografiuotoje „Vilniaus albume“) į pilį žvelgiama iš pietvakarių. Kairėje pusėje aiškiai matyti ant kalno dunksantys abu bokštai ir pilies aptvaro fragmentas, o dešinėje, tolimesniame plane – ant kitos kalvos stovinti parapinė bažnyčia. Gana aiškiai perteikti pastato tūriai, pagrindinis vakarų fasadas, kitos architektūrinės detalės. Artimajame plane pavaizduota pakele nusidriekusių medinių namukų eilė. Antrojoje akvarelėje į pilį ir bažnyčią žvelgiama iš rytų pusės, nuo Mindaugo Kapo kalno. Viduriniame plane matyti parapinės bažnyčios apsidė, koplyčios ir zakristija, o tolėliau, į kairę nuo bažnyčios – tie patys pilies bokštai: arčiau rytinis (Bažnyčios), toliau šiaurinis (Aukštasis). Artimajame plane vėl matome kelių miesto medinių trobesių fragmentus.

Panašų, beveik identišką rakursą kaip ir N. Orda piešdamas Naugarduką pasirinko Mykolas Elvyras Andriolius.²⁴ (13 pav.) Tiesa, jo piešinys ekspresyvesnis, nėra aiškaus skirstymo planais, tad arčiausiai stovintys nameliai atrodo ne mažiau svarbūs nei pilies bokštai ar parapinė bažnyčia. Be to, šiame piešinyje matome kur kas daugiau vešlios augmenijos, nebeakcentuojami gynybinio aptvaro likučiai, bokštai atrodo labiau apgriuvę, aukštesnis horizontas.

N. Ordos ir M. E. Andriolio sukurtoms pilies vaizdų kompozicijoms gana artimas ir rusų dailininko Vasilijaus Griaznovą piešinys, reprodukuotas Pompėjaus Batiuskovo knygoje *Baltarusija ir Lietuva*.²⁵ (21 pav.) Čia į pilį irgi žvelgiama iš pietvakarių pusės. Kompozicijoje vyrauja ant kalno dunksantys bokštai, o artimajame plane

25 pav. M. Šimėnovičius. Naugarduko panorama. LVIA, f. 1135, ap. 21, b. 393.
M. Szymenowicz. Navahrudak panorama. LVIA, f. 1135, ap. 21, b. 393.

pavaizduoti sutūpę mediniai miesto nameliai tik sudaro jiems foną. Dėmesį atkreipia itin išryškinti, per visą kalno kriausį besitęsiantys pietinės gynybinės sienos likučiai. Pažymėtinas ir esminis skirtumas – stačiatikybę propagavusio leidinio iliustracijoje dailininkas išvengė katalikų parapinės bažnyčios.

Net keletą Naugarduko pilies ir apylinkių vaizdų paliko nenuilstantis Varšuvos iliustruotųjų savaitraščių bendradarbis dailininkas Feliksas Bžozovskis. Anksty-

viausio jo piešiniai Naugarduko tema išspausdinti 1883 m. Šis dailininkas iš dalies kartojo V. Dmachauską, M. E. Andriolio, N. Ordos pasirinktą rakursą iš pietryčių ir bene pirmasis panaudojo pietvakarinį dviejų bokštų rakursą (vėliau irgi labai pamėgtą fotografų). (22 pav.) Bene įdomiausi ir meniškai bei istoriškai vertingiausiai du dailininko piešiniai, kuriuos piešdamas jis paėjėjo kiek toliau nuo pilies kalno ir, kaip kadaisė J. Peška ar K. Ruseckas, pažvelgė į senajį kunigaikščių miestą tikro

26 pav. M. Šimėnovičius. Naugarduko pilis ir parapinė bažnyčia. Apie 1920. LVIA, f. 1135, ap. 21, b. 396.
M. Szymenowicz. Navahrudak castle and parish church. c.1920. LVIA, f. 1135, ap. 21, b. 396.

27 pav. M. Šimenovičius. Mindaugo Kapo kalnas. LVIA, f. 1135, ap. 21, b. 397
M. Szymenowicz. The hill of Mindaugas's grave. LVIA, f. 1135, ap. 21, b. 397.

peizažisto akimis. (17, 18 pav.) Viename tokiu 1887 m. piešinių matome pilies liekanas ir parapinę bažnyčią žanrinės rugiaptūtės scenos gilumoje (24 pav.), o kitame galime ižvelgti tam tikrą atitikmenį jau minėtai N. Ordos akvarelei, vaizdavusiai pilies kalną ir parapinę bažnyčią iš rytų (23 pav.). Tiesa, čia Bžozovskis pilies kalną ir visą miestą sujungia į gana įdomią ir išraiškingą panoramą, kurios, atrodo, nebeatkartojo joks kitas to meto dailininkas ar fotografas.

Taigi per XIX a. dailininkai, galima sakyti, „apėjo“ pilies kalną aplinkui ir paliko gana išsamų senovės liekanų vaizdą. Gaila, kad tarp tų liekanų jau nespėta užfiksuoti kitų sunykusių bokštų, neliko ir detalesnio pilies bažnyčios vaizdo.

XIX a. dailės pastangas visapusiškai užfiksuoja Naugarduko pilies vaizdą savo išskaitai užbaigė jau minėtasis miesto fotografas M. Šimenovičius. XX a. pradžioje jis fotografavo pilį įvairiais laikotarpiais ir įvairiais rakursais. Ypač išpudingos iš šiaurės (Vilniaus) pusės darytos miesto panoramos su kol kas pastatų ir augmenijos neužgožtu viso pilies kalno vaizdu ir gotikiniams kuorams atitariantais bažnyčių bei cerkvii bokštais.²⁶ (25 pav.) Dokumentiškai vertingos fotografijos, įamžinusios Aukštajį bokštą, dar tebeturintį visas keturias sienas ir jau po pietvakarinės sienos griūties 1906 m., taip pat apleistos parapinės bažnyčios interjero ir eksterjero, su senaja Naugarduko istorija siejamą dar vieno archeologijos paminklo – senujų krikščionių kapinių arba Mindaugo Kapo kalno vaizdai. (26, 27 pav.)

Baigiamosios pastabos

Naugardukas – vienas ryškiausiu senosios lietuviškos civilizacijos paminklų už šiandieninės Lietuvos ribų, o Naugarduko pilis – viena iš ankstyviausių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės mūrinų pilių. Gaila, bet šiandien matomas dviejų bokštų liekanos sudaro labai nedidelį senosios pilies fragmentą, o turima ikonografinė medžiaga toli gražu nėra pajęgi užpildyti informacijos apie šio paminklo istoriją spragą. Papildomų žinių semiamasi iš archeologinių tyrimų, jų pagrindu daromos daugiau ar mažiau istoriškai įtikinamos rekonstrukcijos.

Cia apžvelgėme svarbiausią, daugiausia romantizmo laikotarpiu datuojamą XIX a. Naugarduko pilies ikonografiją. Istorinės praeities paminklų vaizdavimas tada buvo suvokiamas kaip krašto valstybingumo ipaminklinimas ir vienas iš galimų pasipriešinimo krašto rusinimo politikai būdų, tad nenuostabu, kad žymiausio tos epochos poeto apdainuota pilis susilaukė itin didelio dailininkų dėmesio.

Naugarduko pilies griuvėsių vaizdas tapo vienu iš „kultinių“ tokios paminklinės XIX a. dailės motyvų. Kartu su pilimi daug dėmesio susilaukė ir kiti šio krašto objektai, tiesiogiai susiję su Adomu Mickevičiumi ar jo kūryba: Zaosė, Tuchanovičių dvaras, Svitezio ežeras. Pažymėtina, kad XIX a. naudotus pilies vaizdavimo rakursus XX a. pradžioje sėkmingai perėmė ir pratęsė fotografai. Kalnas su dviem apgruviusiais bokstais ir šalia prigludusia Vytauto statyta bažnyčia tapo tiesiog šios vietovės „prekiniu ženklu“.

Vidmantas Jankauskas
Institute of Art History of the Vilnius Academy of Arts

Sources for Navahrudak Castle iconography
Summary

The iconography of historical Lithuanian castles is not especially abundant. The earliest and most valuable stratum consists of isolated 16th – early 17th-century images (Vilnius, Trakai, Biržai, Klaipėda (Lithuania), Nyasvizh, and Hrodna (Belarus)). Beginning in the 13th century, i.e. the reign of King Mindaugas, Navahrudak played an important role in the Lithuanian state but the oldest iconography of Navahrudak castle is known from only the early 19th century when the castle had already been abandoned for a hundred years and was gradually falling down. Of the seven gothic fortress towers that existed in the 15th–16th centuries, only two (the High Tower and the tower on the north side of the church) still survived by the 19th century as did the remains of part of the curtain wall and the baroque Basilian church (since the 17th century an Orthodox church) that stands inside the castle. A Catholic parish church built by Grand Duke Vytautas of Lithuania in the 15th century and reconstructed in the 18th century belongs in part to the castle complex. It was precisely these main architectural landscape elements: the ruins of the castle's towers as well as the Basilian and parish churches that are portrayed in the first artistic creations eternalising Navahrudak castle. But since the mid-19th century the image of the castle hill with the towers and the parish church recorded from the outworks has been the most common. This was mostly caused by a three volume publication, *La Pologne historique, littéraire, monumentale et pittoresque*, which published an engraving of such an image of Navahrudak for the first time and which was prepared during 1835–1842 by a Paris immigrant from Lithuania, Léonard Chodzko. During the middle and second half of the 19th century, Lithuanian and Polish artists Vincentas Dmachauskas (Wincent Dmochowski), Napoleonas Orda,

Mykolas Elvyras Andriolis (Michał Elwiro Andrioli), Felix Brzozowski, etc. portrayed the castle using this and other images. They practically ‘made a circuit’ around the castle hill and found all the views best presenting it, which were afterwards repeated by later artists. In fact when the Russian authorities demolished the castle’s church in 1850, a more detailed image of it had not yet been recorded.

Navahrudak received such exceptional attention from artists not only due to its glorious historical past, but especially due to the fact that the most famous Lithuanian and Polish romanticism era poet, Adomas Mickevičius (*Adam Mickiewicz*), was born in this city and made his native city and its history famous through his literary output (especially the poem, ‘Gražina’). The poet’s name inspired many artists and at the same time further encouraged the movement to record the region’s historical past, which was perceived at that time as the memorialisation of the former statehood and as one of the possible methods of resisting the policy of Russifying the region.

The image of the ruins of Navahrudak castle became a ‘cult’ motif of such 19th-century monument art. Together with the castle, other objects in the region directly connected with A. Mickevičius and his work: Zaose, Tuchanowicz manor, and lake Świeja, also received a great deal of attention. After exploiting the castle’s artistic images in the 19th century, photography successfully took over and continued them in the early 20th century. The work of the first Navahrudak photo chronicler, M. Szymenowicz, and the founder of the Vilnius School of Photography, Jan Bułhak, should be mentioned separately. The images of the hill with two towers in ruins and the nearby church of Vytautas literally became this location’s trademark.

¹ Vertė Justinas Marcinkevičius. Žr.: **A. Mickevičius**, *Lyrika, baladės, poemos*, Vilnius, 1975, p. 201.

² Naugarduko pilies ir miesto istoriografija yra gana plati. Ypač daug leidinių (dažniausiai informacinio-enciklopedinio pobūdžio) pastaraisiais dešimtmečiais išleista Baltarusijoje. Vienu kitu iš jų šiame straipsnyje pasinaudojama: Lietuviškai apie pilį plačiau rašyta: „Naugardukas“ *Lietuvos enciklopedija*, Bostonas, 1960, t. 20, p. 53–57; *Lietuvos pilys*, Vilnius, 1971; *Lietuvos architektūros istorija. Nuo seniausių laikų iki XVII a. vidurio*, Vilnius, 1987, p. 99–101; **T. Adomonis, K. Čerbulėnas**, *Lietuvos TSR dailės ir architektūros istorija*, t. 1, Vilnius, 1987, p. 60–61; sovietinio laikotarpio lietuviškose enciklopedijose.

³ 1238 m. Hipatijaus metraštis kaip Naugarduko valdovą dar mini rusų kunigaikštį Iziaslavą, o 1249 ir 1252 m. lietuvių valdomas Naugardukas jau sulaukia Haličo valdovo Danieliaus puolimų (žr.: **E. Gudavičius**, *Mindaugas*, Vilnius, 1998, p. 200, 214).

⁴ Senosios Naugarduko krikščionių kapinės, buvusios ant kalno šalia trakto į Karelcius, nuo seno vadintinos Mindaugo Kapu.

⁵ Tai, kad Naugardukas tapo svarbiu LDK Stačiatikių bažnyčios centru, liudija ir tokis faktas, jog XVI a. viduryje mieste buvo dešimt cerkvii ir tik viena bažnyčia. *Франциск Скорина и его время*. Энциклопедический справочник, Минск, 1990, p. 472.

⁶ **B. Dybowski**, „Dwie Świtezie“, *Ziemia*, 1911, Nr. 9, p. 131; **M. П. Гайба**, *Навагрудак. Гады і падзеі*, Навагрудак, 1995.

⁷ *Франциск Скорина и его время*, p. 436.

⁸ „Навагородскі замак“, *Вялікае Княства Літоўскае*.

Энцыклапедыя у двух томах, Минск, т. 2, 2007, p. 362–363;

S. Lorentz, *Album wileńskie*, Warszawa, 1986, p. 58–59; „Naugardukas“, *Lietuvos enciklopedija*, Bostonas, 1960, t. 20, p. 51–55; *Живописная Россия. Литовское и Беларуское полесье*, С. П.–Москва, 1882, p. 372–273; „Навагрудак“, Энцыклапедыя гісторыі Беларусі, Мінск, т. 5, 1999, p. 254–255; **B. Kaczorowski**, *Nowogródek. Historia i zabytki*, Warszawa, 1999.

⁹ „Dni Mickiewiczowskie w Nowogródku“, *Tygodnik Ilustrowany*, 1931, nr. 27, p. 525–526.

¹⁰ Ligšiolinėje lietuviškoje literatūroje bokštai dažniausiai buvo įvardijami nurodant pasaulio šalis, tuo tarpu slaviška tradicija yra išsaugojusi individualius jų vardus. Aiškumo dėlei straipsnyje pateikiame tiek baltarusiškoje ar lenkiškoje literatūroje vartojamus, tiek pirmąsyk išverstus lietuviškus pavadinimus.

¹¹ „Навагородскі замак“, *Вялікае Княства Літоўскае*.

Энцыклапедыя у двух томах, Минск, т. 2, 2007, p. 361–362.

¹² *Шчакаціхін Мікола, Нарысы з гісторыі беларускага мастацтва*, Менск, т. 1, 1928, p. 146–147; *Збор помнікоў гісторыі і культуры Беларусі. Гродзенская вобласць*, Мінск, 1986, p. 266–267; „Навагрудскі замак“, Энцыклапедыя гісторыі Беларусі, Мінск, т. 5, 1999, p. 259–260.

¹³ А. М. Кушняровіч, *Культавае дойлідства Беларусі XIII–XVI стст.*, Мінск, 1993, р. 27–28.

¹⁴ Архітектура Беларусі, Мінск, 1993, р. 358–359; В. Kaczorowski, Nowogródek. Historia i zabytki, p. 19.

¹⁵ В. А. Чантурыя, Памятники архитектуры и градостроительства Белоруссии, Минск, 1986, р. 159–161; „Навагрудак“, р. 254–255.

¹⁶ Publ.: Энцыклапедыя гісторыі Беларусі, Мінск, т. 5, 1999, р. 254.

¹⁷ 1920 m. daryta nuotrauka saugoma LVIA, f. 1135, ap. 21, b. 333. Paveikslas XX a. pradžioje buvo Stralos (Strala, Gardino gubernija) dvarininko Mackevičiaus nuosavybė. Galima spėti, kad paveikslas dvare buvo likęs nuo XIX a. pirmosios pusės, kai dvarą valdė Korsakai. Iš Stralos buvo kilęs poetas ir vertėjas, Adomo Mickevičiaus amžininkas Julijonas Korsakas (1807–1855).

¹⁸ MAB RS, f. 320-55. Publ.: V. Dréma, Kanutas Ruseckas, Vilnius, 1996, p. 157.

¹⁹ L. Chodzko, *La Pologne historique, littéraire, monumentale et pittoresque (...)*, Paris, 1835–1836, t. 1, p. 264. Plačiau apie

L. Chodzką žr.: V. Jankauskas, „Leonardas Chodzka ir Lietuvos vaizdų sklaida“, *Vaizdas ir pasakojimas* (ser. *Acta academiae artium vilnensis*, t. 27), Vilnius, 2002, p. 23–47.

²⁰ Dvi V. Dmachauskos akvarelės su Naugarduko pilimi, įklijuotos iš A. H. Kirkoro šeimos gautame albume, saugomos Varšuvos nacionaliniame muziejuje (Gr. Pol. 1836/86, 87).

²¹ Publ.: A. Mickiewicz, Konrad Wallenrod et Grajina, iliustr. Jean Tysiewicz, Paris, 1851.

²² Piešinys publ.: *Klosy*, 1869, t. 9, Nr. 232, p. 320.

²³ V. Levandauskas, R. Vaičekonytė-Kepėžinskienė, *Napoleonas Orda. Senosios Lietuvos architektūriniai peizažai*, Vilnius, 2006, p. 142–144.

²⁴ Graviūra pagal šį piešinį publ.: *Tygodnik Ilustrowany*, 1895, t. 2, Nr. 47, p. 361.

²⁵ П. Батюшков, *Белоруссия и Литва. Историческая судьбы Северо-Западного края*, С.-Петербург, 1890, р. 149.

²⁶ Nuotraukos saugomas LVIA, f. 1135, ap. 21, b. 396; kai kurios nuotraukos publ.: Целеш Вячка, *Гараёы Беларусі на старых паштоўках*, Мінск, 1998, р. 192–193.